

Sovyet Dönemi Azerbaycan Şiirinde Din Eleştirisi***Vusala MUSALI******Makale Bilgisi**

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 08.12.2025
Makalenin Kabul Tarihi: 29.12.2025
DOI: 10.54970/turkuaz.1838203

ÖZET

Makale, Sovyet dönemi Azerbaycan'ında din karşıtı ideolojik politikaların edebiyat, kültür ve toplumsal yaşam üzerindeki etkilerini incelemektedir. Sovyet yönetiminin "ilmî ateizm" adı altında yürüttüğü propaganda faaliyetleri, dinî inançları gerici ve sınıf düşmanlığıyla özdeşleştirerek kamusal alandan tasfiye etmeyi amaçlamıştır. Araştırmanın amacı, söz konusu ideolojik çerçevenin Azerbaycan edebiyatında dinî temaların ele alınışını nasıl dönüştürdüğünü ortaya koymak; yöntemi ise tarihsel bağlam analizine dayalı belge taraması ve dönem yayınlarının söylem çözümlemesidir. Bulgular, ateizm politikalarının yalnızca idari ve hukuki düzenlemelerle sınırlı kalmayıp, edebiyat, çocuk dergileri, tiyatro eserleri ve kültürel kurumlar üzerinden çok yönlü biçimde yürütüldüğünü göstermektedir. Molla Nasreddin, Şark Kadını, Pioner dergisi gibi yayınlarda çocuklara yönelik ateist anlatılar geliştirilmiş, "Mübariz Allahsızlar" hareketi aracılığıyla dinî pratikler sistematik biçimde hedef alınmış, çarşaf yasağı gibi uygulamalar kadın bedeni üzerinden yürütülen kültürel mühendisliğin parçası hâline gelmiştir. Çalışma, Sovyet ideolojisinin Azerbaycan'da dinî hafızayı zayıflattığını, poetik ifade alanını daralttığını ve kültürel süreklilikte derin kırılmalara yol açtığını ortaya koymaktadır. Sovyet dönemi Azerbaycan şiiri ve edebî örnekleri, güçlü bir ideolojik müdahalenin etkisi altında şekillenmiş; dinî temalar sistemli biçimde bastırılmış ve toplumun kültürel bellekte ciddi kırılmalar meydana gelmiştir. Bu kırılma, Muhammed Emin Resulzade'nin de belirttiği gibi, sadece dinî bilginin değil, kültürel hafızanın da kaybına yol açmıştır. Makale, söz konusu ideolojik baskının hem edebiyat hem de toplumsal bilinç üzerindeki etkilerini görünür kılarak, Sovyet sonrası dönemde dinî ve kültürel kimlik tartışmalarının anlaşılmasına katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Dönemi, Azerbaycan Şiiri, Din Eleştirisi, İlmî Ateizm, Kültürel Hafıza

Content of this Journal is licensed
Under Creative Commons Attribution
NonCommercial 4.0 International
(CC BY-NC 4.0)

* Bu çalışma, yazar tarafından Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi'nde hazırlanan "Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan Şiirinde Ehlibeyit" adlı yüksek lisans tezinin "Sovyet Döneminde Azerbaycan Şiirinde Dinî Konuların Eleştirisi" başlıklı bölümünden üretilmiştir.

** Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kastamonu/Türkiye. E-posta: tezkireshinas@gmail.com, ORCID Id: 0000-0002-1104-272X

Critique of Religion in Azerbaijani Poetry during the Soviet Era

ABSTRACT

This study examines the impact of anti-religious ideological policies on literature, culture, and social life in Soviet-era Azerbaijan. The Soviet regime's propaganda, conducted under the banner of "scientific atheism," sought to eliminate religious beliefs from the public sphere by equating them with backwardness and class enemies. The aim of the research is to reveal how this ideological framework transformed the treatment of religious themes in Azerbaijani literature. The methodology is based on historical contextual analysis, document review, and discourse analysis of period publications. The findings demonstrate that atheistic policies were implemented not only through administrative and legal measures but also through literature, children's magazines, theatrical works, and cultural institutions in a multifaceted manner. Publications such as the Pioner magazine developed atheistic narratives for children, religious practices were systematically targeted through movements like "Mübariz Allahsızlar" (Struggle of the Godless), and measures such as the veil ban became part of cultural engineering directed at the female body. The study reveals that Soviet ideology weakened religious memory in Azerbaijan, constrained the scope of poetic expression, and caused profound disruptions in cultural continuity. Azerbaijani poetry and literary production during the Soviet period were shaped under intense ideological intervention; religious themes were systematically suppressed, leading to significant ruptures in the community's cultural memory. As noted by Mehmed Emin Resulzade, this rupture resulted not only in the loss of religious knowledge but also in the erosion of cultural memory. By highlighting the effects of ideological pressure on both literature and social consciousness, this article contributes to a better understanding of debates surrounding religious and cultural identity in the post-Soviet era.

Keywords: Soviet Period, Azerbaijani Poetry, Critique of Religion, Scientific Atheism, Cultural Memory

1. GİRİŞ

Azerbaycan edebiyatının kurumsal olarak denetim altına alınması süreci, Komünist Parti'nin edebiyat alanına yönelik aldığı bağlayıcı kararlar doğrultusunda şekillenmiştir. "Sanat ve edebiyat alanında partinin siyaseti hakkında" (1925) ve "Edebî-sanat örgütlerinin yeniden yapılandırılması hakkında" (1932) başlıklı karar ve kararnamelerin ardından Azerbaycan'da "Genç Kızıl Kalemler" (1925), "Kızıl Kalemler" (1926) ve "Azerbaycan Proleter Yazarlar Cemiyeti" (1927) gibi edebî örgütlenmeler ortaya çıkmış; bu süreç 1934 yılında "Azerbaycan Sovyet Yazarlar İttifakı'nın kurulmasıyla kurumsal bir bütünlük kazanmıştır (Qasimov, 2012: 37). Böylece edebiyat alanında daha önce varlık gösteren bağımsız ve dağınık yapılar tasfiye edilmiş, edebî üretim tek merkezden yönlendirilen ve denetlenen bir kurumsal çerçeve içine alınmıştır.

Bu gelişme, Sovyetler Birliği genelinde 1932 yılında Komünist Parti Merkez Komitesi'nin kararıyla bağımsız edebî grupların dağıtılması ve Sovyet Yazarlar Birliği'nin kurulmasıyla paralel ilerlemiştir. 1934'te gerçekleştirilen Birinci Sovyet Yazarları Kongresi'nde sosyalist gerçekçilik tek geçerli estetik yöntem olarak ilan edilmiş; edebiyat, bireysel yaratım alanı olmaktan çıkarılarak ideolojik hedeflere bağlı planlı bir faaliyet alanına dönüştürülmüştür. Yazarlar Birliği, hukuken bir meslek örgütü olarak tanımlansa da fiilen Parti'nin edebiyat politikalarını uygulayan bir devlet kurumu gibi işlemiştir.

Sistemin işleyişi hiyerarşik ve çok katmanlı bir denetim mekanizmasına dayanıyordu. En üstte Komünist Parti Merkez Komitesi yer almakta, edebiyat alanına ilişkin temel yönelimler burada belirlenmekteydi. Yazarlar Birliği ise bu kararların uygulayıcısı konumundaydı. Birliğe üyelik, yayımlanmanın, maddi destek almanın ve resmî olarak "yazar" kabul edilmenin ön şartı hâline getirilmişti. Eserlerin tematik yönelimi, ideolojik içeriği ve dili; Birlik bünyesindeki komisyonlar, editörler ve eleştiri organları tarafından denetleniyor, bu süreç sansür kurumları ve güvenlik

aygıtlarıyla eşgüdüm içinde yürütülüyordu. İdeolojik sapma olarak değerlendirilen durumlarda yayımlama engelleri, mesleki dışlanma ve sosyal yaptırımlar devreye sokuluyordu.

Yazarlar Birliği aynı zamanda çok uluslu Sovyetler Birliği'nde merkezî kontrolün yerleştirilmesinde önemli bir araç işlevi görmüştür. 1920'li yıllarda Moskova'nın doğrudan denetimi dışında gelişen millî edebiyatlar, Stalin döneminde oluşturulan yerli Sovyet yazar kadroları, zorunlu ideolojik eğitim ve sistemli çeviri politikaları yoluyla merkeze bağlanmıştır. 1933'te kurulan M. Gorki Edebiyat Enstitüsü de bu sürecin temel kurumlarından biri olarak, yazarlara yalnızca edebî formasyon değil, aynı zamanda ideolojik disiplin kazandırmayı amaçlamıştır. Bu çerçevede Sovyet edebiyatı, üretimden dolaşıma kadar tüm aşamaları Yazarlar Birliği aracılığıyla denetlenen ve yönetilen bir sistem hâline gelmiştir.

Sovyet edebiyat politikasının ideolojik çerçevesi, "Proleter Edebiyatında Yaratıcılık Tartışmaları" (1931) adlı eserde ortaya konulduğu üzere, edebî üretimi sınıf mücadelesinin bir parçası olarak tanımlamış; bu yaklaşım, Sovyet dönemi Azerbaycan şiirinde dinin "geri" bir bilinç biçimi olarak eleştirilmesinin kuramsal zeminini oluşturmuştur. L. Averbakh, "Proleter Edebiyatının Hegemonyası" (1931) adlı çalışmasında edebiyatı estetik bir alan olmaktan çok ideolojik mücadelenin aracı olarak tanımlar ve burjuva kültürünü tarihsel olarak mahkûm eder. Bu yaklaşım, Sovyet dönemi edebiyat politikalarında dinî ve geleneksel unsurların "gerici ideoloji" olarak dışlanmasını teorik düzeyde meşrulaştıran indirgemeci bir çerçeve sunmaktadır.

Sovyetler Birliği döneminde din, rejimin ideolojik bütünlüğüne ve otoritesine yönelik bir tehdit unsuru olarak değerlendirilmiş; bu nedenle dinî inançların toplum üzerindeki etkisini azaltmak amacıyla kapsamlı bir "ilmî ateizm" politikası yürürlüğe konulmuştur. Moskova merkezli olarak şekillendirilen bu ideolojik kampanya, başta diğer Sovyet cumhuriyetlerinin başkentleri olmakla birlikte, tüm Sovyet coğrafyasına sistematik biçimde yayılmıştır. Bu süreçte özellikle propaganda araçları ve basın-yayın organları, halkın dinî duyarlılıklarını bastırmak ve materyalist dünya görüşünü benimsetmek amacıyla etkin biçimde kullanılmıştır. Gazeteler, dergiler, radyo yayınları ve okul müfredatlarında yer alan ateist söylemlerle bireylerin zihin dünyaları yeniden şekillendirilmeye çalışılmış; dinin yerini bilimin ve sosyalist ideolojinin alması hedeflenmiştir. Böylece Sovyet yönetimi hem geleneksel inanç yapısını zayıflatmayı hem de yeni bir ideolojik kimlik inşa etmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda ilmî ateizm çalışmaları yalnızca bir düşünce sistemi değil, aynı zamanda siyasi kontrol mekanizmasının da önemli bir aracı hâline gelmiştir. "Azerbaycan özelinde baktığımızda dinle mücadele ve ateizm faaliyetleri çerçevesinde İlimler Akademisi Felsefe Enstitüsüne bağlı "İlmi Ateizm Bölümü" ve Azerbaycan Devlet Üniversitesinde "İlmi Ateizm Tarihi ve Nazariyesi" bölümü açmış, Kültür Bakanlığı yanında Ateizm Müzesi kurulmuştur" (Yaman, 2012: 66). Bu bilgiler, Sovyet döneminde Azerbaycan'da ateizm politikasının ne denli kurumsal ve sistematik bir yapıya kavuşturulduğunu ortaya koymakta; dinî inançların yalnızca toplumsal değil, aynı zamanda akademik ve kültürel alanlarda da hedef alındığını göstermektedir.

Komünist Partinin özellikle 1920'li yıllardan itibaren yürüttüğü din karşıtı politikalar çerçevesinde Azerbaycan'da geleneksel İslami törenler, halkın düşünsel dönüşümünü engelleyen "gerici" unsurlar olarak hedef alınmıştır. Bu doğrultuda, Muharrem ayı ve bu aya özgü yas ritüelleri, Sovyet ideologları tarafından "sınıfsal bağnazlık", "mistik aldanış" ve "kitleleri pasifleştiren bir ayın" olarak değerlendirilmiş; bu geleneğe karşı kapsamlı bir kültürel mücadele başlatılmıştır. Söz konusu mücadelenin teorik zeminini oluşturmak üzere pek çok makale, broşür, konferans metni ve kitap yayımlanmıştır (Din və proletaryat, 1928; Amosov, 1930; Abdullayev, 1958).

1924 yılının başlarında, Bakü'de halkı dinin zararlarından korumak amacıyla "Allahsızlar Cemiyeti" kuruldu. İlerleyen dönemlerde bu cemiyetin kırsal alanlarda şubeleri faaliyet

göstermeye başladı ve düzenli olarak konferanslar ve kurslar düzenlendi (Məmmədov, 2018: 40). 1924 yılının haziran ayında, Muharrem ayı törenlerinin yapılmasını yasaklayan özel bir talimat verildi. Daha sonraki yıllarda birçok ibadet yeri ve dinî anıtlar tahrip edildi. 1929'un 8 Nisan tarihinde Azerbaycan Komünist Partisi, "Allahsızlar Cemiyeti"nin faaliyetlerini güçlendirmek, dine karşı mücadele etmek ve kadınların başörtüsünü atması meselesini görüşmek üzere toplandı. "Bu cemiyet daha sonra "Mübariz Allahsızlar İttifakı" adıyla bilinir hâle geldi" (Hacıyev, 2021: 44). O dönemde Sovyet ideolojisi dini, sınıf düşmanının son dayanağı olarak görüyordu. 1929'un baharında, tamamen kolektifleşme sürecinin eşliğinde, dine, millî geleneklere ve millî musikiye karşı yürütülen kampanya tehlikeli boyutlara ulaşmıştı. Bu dönemde din adamları takip ediliyor, camiler ve kiliseler kapatılıyor, dinî ibadetler yasaklanıyordu. Hatta kişisel dinî inancı ifade etmek bile tehlike altındaydı. Bu kampanyanın temelinde Sovyet rejiminin sosyalist devlet yapısını güçlendirme ve dine ait ideolojik etkilerden kurtulma isteği bulunuyordu. Bu politika, millî kimlik, gelenekler ve kültürlerin zayıflatılmasıyla birlikte, tek tip Sovyet insanı yaratma amacını güdüyordu. "Sovyet döneminde, sadece dinî kurumlar değil, millî kimliğin ifade araçlarından biri olan müzik, kültür ve gelenekler de hedef alınmıştı. Bu meselenin incelenmesinde Sovyet ideolojisinin etkileri, takip politikaları ve millî değerler arasındaki çatışma gibi faktörler detaylı bir şekilde ele alınmalıdır" (Həsənov, 1991: 108)

Azerbaycan toplumunda dinî inancı korumayı amaçlayan gizli hareketler ve süreklilik arz eden mücadeleler görülmektedir. Bu dönemde dinî inançların aşağılanması, dinî kurumların yok edilmesi ve kültürel değerlerin değersizleştirilmesi, toplum içinde derin çatışmalara yol açmaktadır. Bu bağlamda, Mehmed Said Ordubadi'nin "Meherremlik ve Ravzahanlık" (1924), "Meherremlik ve Medeni İngilab" (1929), "Meherremlik Adetleri Aleyhine" (1930) ve "Meherremlik Mövhumatı ve Onun Sınıf Mahiyeti" (1931) gibi ardışık çalışmaları, bu ideolojik mücadelenin en istikrarlı ve etkili kalemlerinden biri olarak öne çıkar. Ordubadi, söz konusu eserlerinde Muharrem törenlerini sadece dinî bir ritüel olarak değil, aynı zamanda Sovyet yurttaşının oluşumuna engel teşkil eden sınıfsal ve kültürel bir problem olarak ele alır. Onun dilinde "ravzahanlar" halkın bilincini körelten figürlerdir; sinevurma törenleri ise "feodal geçmişin tiyatrosudur".

Ancak Sovyet anti-din siyaseti yalnızca edebî şahsiyetlerin yazılarıyla sınırlı kalmamış, devletin resmî propagandasını yürüten kurumlar aracılığıyla da kurumsal bir düzleme taşınmıştır. Örneğin, A. H. Garayev'in "Matem kime lazımdır?" (1923) başlıklı eseri, matem ritüellerinin işlevsizliğini ideolojik bir dille sorgularken; Memmedzade'nin "Meherremlik Baresinde" (1924) adlı sunumu, Türk kökenli komünist aydınların katıldığı bir toplantıda bu geleneğin Sovyet toplumu ile bağdaşmazlığını gözler önüne sermektedir. Veli Hulufu'nun "Meherremlik Münasibetile" (1932) başlıklı çalışması ise bu ideolojik hattın akademik bir versiyonu niteliğindedir; burada matem pratikleri tarihi materyalist bakış açısıyla çözümlenerek "köhne inançların sınıfsal mahiyeti" açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Söz konusu eserler, sadece din karşıtı ideolojinin propaganda araçları olmakla kalmaz, aynı zamanda Azerbaycan'daki kültürel dönüşümün belgeleri niteliğindedir. Bu yayınlar aracılığıyla geleneksel halk dindarlığı modern sosyalist bilinç ile yer değiştirmeye zorlanmış; Muharrem ayı gibi toplumsal dayanışma pratikleri taşıyan ritüeller, sistematik olarak "somut olmayan gerilikçi unsurlar" olarak kodlanmıştır.

1920'li yılların sonlarından itibaren Sovyetler Birliği'nin yürüttüğü din karşıtı ideolojik kampanyaların Azerbaycan'daki en önemli propaganda araçlarından biri, "Azerbaycan Allahsızlar İttifakı" ve bu ittifakın Bakı Şurası aracılığıyla yayımladığı yayınlar olmuştur. Bu çerçevede, Azereşr yayınevi tarafından neşredilen çeşitli broşür ve kitaplar, dönemin resmî ateizm politikalarının yerli uzantısı olarak dikkat çekmektedir. Bahsi geçen eserler arasında T. Hüseyinov'un "Oruçluğun ortaya çıkması" (1928) adlı çalışması, İslami ibadetlerin tarihî kökenlerini sorgulamakta ve oruç ibadetini toplumun ilerlemesini engelleyen bir unsur olarak

nitelendirmektedir. Aynı yıl yayımlanan Mustafa Guliyev'in Medeni İnkılap ve İslam (1928) adlı eseri ise Sovyet kültür devrimi ile din arasında çatışma yaratmakta ve dinî değerleri kültürel gelişmenin önünde bir engel olarak göstermektedir.

Veli Hulufu tarafından kaleme alınan iki ayrı eser, Sovyet ideolojisinin din karşıtı söylemini özellikle belirginleştirmektedir. Bunlardan ilki olan "Panislamizm, Emperyalizm ve Ruhaniyet" (1928), Panislamizm'i emperyalizmin bir aracı olarak tanımlarken, ruhani sınıfı da gerici unsurlar olarak hedef tahtasına oturtmaktadır. Diğeri ise "Meherremlik Münasebetiyle" (1932) adlı çalışmasıdır ve Muharrem ayı çerçevesinde gerçekleştirilen dinî törenleri "ağlama, ağıt kültürü" bağlamında eleştirerek, bu ritüellerin toplumsal dinamizmi baskılayan bir unsur olduğunu iddia etmektedir.

Bu metinlerin yanı sıra, "Kendliler ve Din" (1928) adlı eser kırsal nüfusun dinî inançlarını hedef almakta, dinin köylü sınıfı üzerindeki etkilerini sorgulamakta ve bu etkinin sınıf bilinci ile aşılması gerektiğini savunmaktadır. "İşçi Allahsızlar Derneği için Ders Kitabı" (1929) ise işçi sınıfına yönelik hazırlanmış bir rehber niteliğinde olup, dinsizliğin teşvik edildiği bir eğitim materyali olarak işlev görmüştür. Söz konusu eserler, Sovyetler Birliği'nin din karşıtı ideolojik çerçevesinin yerel düzeyde nasıl üretildiğini ve bu çerçevenin ne şekilde kültürel hayata nüfuz ettirildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Hem içerik hem de söylem düzeyinde, bu yayınlar dinî inancı "geçmişe ait, geri kalmış bir yapı" olarak sunarak yeni Sovyet bireyini inşa etme amacına hizmet etmiştir.

Sovyetler Birliği döneminde dinî ve kültürel temaların ifade edilmesi üzerinde ciddi sınırlamalar getirilmiştir. Azerbaycan edebiyatında Ehlîbeyit sevgisi gibi köklü bir gelenek, bu baskılar karşısında varlığını sürdürebilmek için saklanmak zorunda kalmıştır. Şairlerin büyük çoğunluğu Ehlîbeyti konu eden şiirler yazmış olsalar da bu eserler sansür nedeniyle yayınlanmamış, hatta kamuya açık bir şekilde tartışılmamıştır. Bu süreçte yayımlanmayan ve saklanan eserler, "sanduka edebiyatı" olarak adlandırılmıştır (Musalı, 2023: 776).

Makalenin amacı, Sovyet ideolojisinin Azerbaycan şiirinde dinî temaların ele alınışını nasıl dönüştürdüğünü ortaya koymak ve bu müdahalenin kültürel hafıza üzerindeki etkilerini analiz etmektir. Araştırmada tarihî bağlam analizi, belge taraması ve dönem yayınlarının söylem çözümlemesi yöntemi benimsenmiştir. Çalışma, Sovyet döneminde edebiyatın ideolojik bir araç olarak kullanıldığı, dinî ve kültürel kimliğin bastırıldığı süreçleri görünür kılarak, bağımsızlık dönemindeki kültürel ve dinî tartışmalara katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

2. SEKÜLERLEŞME POLİTİKASI VE ÇARŞAFIN YASAKLANMASI

20. yüzyılın başlarında Sovyetler Birliği'nin "yeni insan" inşa etme ideali çerçevesinde şekillendirdiği devrimci dönüşüm projeleri yalnızca iktisadi ve idari yapılarla sınırlı kalmamış; aynı zamanda bireylerin gündelik yaşam pratiklerine, kıyafet tercihlerine, toplumsal cinsiyet rollerine ve özellikle dinî aidiyet biçimlerine doğrudan müdahaleyi içeren çok katmanlı bir ideolojik yönelim barındırmıştır. Bu bağlamda, Azerbaycan gibi İslami geleneğin toplumsal hafızada güçlü biçimde yer ettiği coğrafyalarda, din karşıtı ideolojik söylemin en görünür simgelerinden biri kadın bedeni ve çarşaf olmuştur. Sovyet modernleşmesinin pratiğe döküldüğü bu müdahale, dinî sembollerin kamusal hayattan bütünüyle tasfiyesini hedeflemiş; çarşaf yasağı ise bu geniş kapsamlı sekülerleşme siyasetinin en sembolik uygulamalarından biri hâline gelmiştir (Qasimov, 2020: 224).

Sovyetler Birliği'nde dinî pratikler, "gericilik" ve "sınıf düşmanlığı" ile özdeşleştirilerek sistemli biçimde dışlanmış; din, sosyalist ideolojinin ilerlemeci değerlerine karşı direnç odağı olarak

tanımlanmıştır. Azerbaycan'da bu süreç, dinî kıyafetlerin yasaklanmasının ötesine geçerek, kadının görünürlüğü ve kamusal alandaki konumunun yeniden tanımlanması üzerinden yürütülen kültürel bir mücadeleye dönüşmüştür. 9 Nisan 1929 tarihinde Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından düzenlenen toplantıda, "Allahsızlar" cemiyetlerinin köylerde güçlendirilmesi, çarşaf ve geleneksel başlıkların yasaklanması, yerel örgütlenmelerin artırılması gibi kararlar alınmıştır. Aynı toplantıda, kolhoz işçileri, komsomol üyeleri ve "ilerici aydınlar"dan oluşan yerel ideolojik kadroların derhâl faaliyete geçirilmesi istenmiştir (Qasimov, 2020: 225). Bu yapılanmanın kısa süre içinde "Mübariz Allahsızlar Birliyi" adıyla kurumsallaşması, din karşıtı mücadelede örgütsel bir eşik olarak değerlendirilebilir. Örgüt, çarşafı yalnızca bir kıyafet değil, "sınıf mücadelesinin ideolojik cephesi" olarak tanımlanmış ve onun ardında mollalar, zengin köylüler ve eski rejimin temsilcileri olan Müsavatçıların bulunduğunu ileri sürmüştür. Bu ideolojik yönelim doğrultusunda yürütülen propaganda faaliyetleri, kısa sürede sonuç vermiştir. Resmî kaynaklara göre 1928 yılında 12.573 kadın, 1929 yılında ise 20.387 kadın çarşaf giymekten vazgeçmiştir (Qasimov, 2020: 226). Ancak bu dönüşüm, her bölgede aynı hız ve kabul düzeyiyle gerçekleşmemiştir. Özellikle kırsal alanlarda modernleşmeci müdahalelere karşı yerel düzeyde direnç oluşmuş, halk arasında yürütülen toplantılarda çarşaf yasağının kültürel kimliğe yöneltilmiş bir tehdit olarak algılandığına dair görüşler dile getirilmiştir. "Bugün sizi çarşafı çıkarmaya, yarın ise Avrupalı kıyafet giymeye zorlayacaklar; o zaman artık Türk kadınına benzemezsiniz" şeklindeki ifadeler, toplumsal tepkilerin yalnızca dinî değil, aynı zamanda millî ve kültürel bir savunma refleksiyle de beslendiğini göstermektedir (Qasimov, 2020: 226). Öte yandan, çarşafa karşı yürütülen bu kampanya yalnızca idarî ve ideolojik araçlarla değil, aynı zamanda edebiyat ve tiyatro gibi kültürel üretim alanlarıyla da desteklenmiştir. Dönemin sanat üretimleri, çarşafı "gericilik", "hurafe" ve "toplumsal geri kalmışlık"la özdeşleştirerek, din karşıtı söylemin taşıyıcısı hâline gelmiştir. Bu bağlamda Cafer Cabbarlı'nın Sevil adlı piyesi, kadın bedeninin kamusal görünürlüğünü savunan ve eski geleneklerle hesaplaşmayı konu edinen temsili bir eser olarak ön plana çıkmıştır (Cabbarlı, 2005: 7-55). Sevil, yalnızca bir sanat eseri değil, aynı zamanda devletin kadın kimliğini dönüştürme sürecinde kullandığı bir propaganda aracına dönüşmüş; uzun yıllar boyunca tiyatro repertuvarlarında yer alarak Sovyet modernleşmesinin simgesel eserlerinden biri olmuştur.

Modernleşme adına yürütülen bu müdahalelere yönelik toplumsal tepkiler, devlet otoritesi tarafından "gerici direniş" olarak değerlendirilmiş; uzlaşmacı değil, cezalandırıcı bir tavır benimsenmiştir. Direnişe öncülük eden bireyler gözaltına alınmış; bazıları komsomol üyeleri tarafından fiziksel şiddet ve sözlü saldırıya maruz bırakılmıştır (Qasimov, 2020: 227). Bu bağlamda çarşaf yasağı, yalnızca bir kıyafet değişikliğinden ibaret olmayıp, dinî yaşamın kamusal alandaki görünürlüğüne karşı yürütülen daha geniş çaplı bir ideolojik saldırının parçası olarak değerlendirilmelidir.

Komünistler başörtüsü meselesini de gündemde tutuyorlardı. Kadınları çarşaflarını atmaya zorluyor ve çocukları da bu doğrultuda mücadeleye katılmaya davet ediyorlardı (Amosov, 1930). Pioner dergisinin 1928 yılı 9-10. sayısında yayımlanan "İşçi köylü kızlar! Çadrayı atın!" başlıklı yazı dikkat çekicidir. R. Nerimanov tarafından kaleme alınan söz konusu yazıda şu ifadeler yer verilmektedir: "Aziz yoldaşlar! Biz mevhumatın tüm türleriyle ciddi mücadele yürüterek, ölmez başarılar kazanmışız. Fakat çok eskiden beri, kadın ve kızlarımızın başlarında gezdirdikleri çarşafı, bu zamana kadar aradan kaldıramamışız" (Musalı, 2018: 836).

Sovyet döneminde çarşafın yasaklanması, dinin kamusal hayattan tasfiye edilmesi sürecinin hem simgesel hem de pratik bir uzantısı olarak değerlendirilmelidir. Kadın bedeni üzerinden şekillendirilen bu dönüşüm, modernleşme söylemiyle meşrulaştırılsa da aslında bireysel özgürlükleri baskılayan, kültürel sürekliliği kesintiye uğratan ve dinî kimliği kamusal alandan dışlayan derin bir ideolojik mühendisliğin ürünüdür.

3. ÇOCUKLARA YÖNELİK ATEİST PROPAGANDA: PİONER DERGİSİ ÖRNEĞİ

Sovyet ideolojisinin çocuklar üzerinde sistemli biçimde uygulanmasının en önemli araçlarından biri basın-yayın faaliyetleriydi. Bu çerçevede Azerbaycan'da çocukların komünist dünya görüşü doğrultusunda yetiştirilmesi amacıyla 1927 yılından itibaren Pioner adlı çocuk dergisi yayımlanmaya başlanmıştır. Derginin ortaya çıkışı, 1926'da Bakü Komsomol Teşkilatı'nın konferansında bir grup öğrencinin kendi hazırladıkları, üzerinde "Pioner" yazılı 28 sayfalık örnek bir dergiyi sunmalarıyla mümkün olmuş; konferans katılımcılarının beğenisini kazanan bu girişim, derginin resmî yayın hâline gelmesi için temel teşkil etmiştir. Nihayet 1927 yılının şubat ayında Pioner dergisi, Azerbaycan Lenin Komsomol Gençlik İttifakı'nın yayını olarak Bakü'de yayımlanmaya başlamıştır.

Derginin ilk sayısında yayımlanan "Maksadımız" başlıklı yazıda Pioner'in temel görevi açık biçimde tanımlanmıştır. Buna göre dergi, işçi ve köylü çocuklarını geniş bir alanda "maariflendirmeyi", onları küçük yaştan itibaren "içtimai hayata alıştırmayı" ve bütün eğitim-öğretim faaliyetlerini sosyalizm temeline yönlendirmeyi amaçlamaktaydı (Pioner dergisi, 1927: 1). Sovyet yöneticileri, daha önce farklı gazetelerde dağınık hâlde yayımlanan çocuk yazılarının yetersiz olduğunu belirterek, bu ihtiyacı karşılayacak merkezî ve sürekli bir yayın organının zorunlu olduğunu vurgulamışlardır. Pioner'in bu boşluğu dolduracağı fikri, derginin kuruluş gerekçesini oluşturmaktadır.

Pioner, yıllık olarak 11 sayı çıkarmakta ve yayımlanan materyallerin yaklaşık yüzde sekseni doğrudan komünist propaganda niteliği taşımaktadır. Dergide Sovyet yaşam tarzı övülmekte, Lenin'in çocukluğu ve okul yıllarıyla ilgili örnek hikâyelere yer verilmekte, komünizm ideallerini benimsetmeye yönelik şiir ve yazılar yayımlanmaktadır. Millî kimlik ve millî düşünceye yer verilmesi ise neredeyse tamamen dışlanmaktadır. Pioner'in ardından 1938 yılında yayımlanmaya başlayan "Azerbaycan Pioneri" gazetesi de aynı ideolojik çizgiyi sürdürmüştür.

Dil ve yazı bakımından Pioner önemli bir geçiş dönemini yansıtmaktadır. 1927 yılından itibaren yayımlanan sayıların bir kısmı Arap harfli Azerbaycan Türkçesiyle, diğer kısmı ise Latin harfli yeni alfabe ile basılmıştır. Alfabe devrimi Sovyet modernleşmesinin bir unsuru olarak derginin sloganlarında da açıkça yer bulmuştur; örneğin 1928 tarihli bir sayıda "Redd olsun köhne ve çürük Arap alfabesi, yaşasın yeni Türk alfabesi" şeklindeki ifade bu politikanın tipik bir yansımasıdır.

Genel olarak Pioner dergisi, Sovyetler Birliği'nin çocuk edebiyatını ideolojik bir araç olarak örgütlenme çabasının Azerbaycan'daki en belirgin örneklerinden biridir. Dergi, çocukları erken yaşlardan itibaren komünist ideolojiye yönlendirmeyi, onları Sovyet toplumunun istenen bireyleri hâline getirmeyi hedefleyen sistematik bir kültür ve propaganda programının basılı uzantısı olarak işlev görmüştür.

Pioner dergisinin 1929 yılı Şubat ve Mart aylarını içine alan 2-3. sayısında İslam dini aleyhine çocuklar arasında propaganda gerçekleştirildiği açık şekilde görülmektedir: "Mevhumat aleyhine mübarezeyi düzgün yürütmeli. Pionerler! Fırka (Komünist Partisi) ve komsomol, dinî mevhumat ve köhne adetlerle amansız mübareze yürütüyor. Siz pionerler, bu mübareze cephesinden kenarda kalmamalısınız. Biz, mücadelenin farklı alanlarında önemli başarılar elde etmekteyiz. Mescitlerin kültürel merkezlere dönüştürülmesi, çarşaf ve papak gibi geleneksel unsurların kaldırılması, okuryazarlığın artırılması amacıyla cehaletin ortadan kaldırılması, ayrıca sarhoşluk, holiganlık ve pasaklılıkla yürütülen mücadele bu ilerlemeyi açık biçimde göstermektedir. Kulaklar ve mollalar etkisiz hâle getirilmiş olsa da amaçlarından bütünüyle vazgeçmiş değillerdir. Ancak onların son direnişleri de parti ve komsomolun kararlı müdahaleleriyle ortadan kaldırılacaktır" (Musalı, 2018: 835).

Derginin 1929 yılı Mayıs sayısında “Mevhumata karşı” başlığı altında din aleyhine ciddi propaganda yürütülmektedir. N. Hüseyin’in kaleme aldığı “Allah’ın Düşmanı” adlı hikâyede, Zehra isimli bir kız çocuğunun ailesi dinî inançları üzerinden ideolojik bir çerçevede sunulmaktadır. Hikâyede Zehra’nın anne ve babası Barat ile Fizze, anlatıcı tarafından “mevhumatçı” olarak nitelendirilir; dinî vecibelere titizlikle bağlı, oruç tutan ve dinî ritüelleri eksiksiz yerine getiren kişiler şeklinde tasvir edilir. Ebeveynlerin bu tutumu, anlatı boyunca olumsuz ve eleştirel bir dil eşliğinde aktarılır; onların, kızlarını da kendi inançları doğrultusunda yetiştirme çabası, gerici ve baskıcı bir tutum olarak sunulur.

Metinde, Zehra’nın ailesiyle yaptığı dinî içerikli konuşmalar özel olarak vurgulanır. Zehra’nın “Allah nerededir?” ve “Allah’ı kim görmüş, onunla kim konuşmuştur?” gibi soruları karşısında annesinin verdiği cevaplar, dogmatik ve sorgulamaya kapalı bir inanç anlayışının temsili olarak aktarılır. Annenin, on iki imam ve peygamberlere imanı mutlak hakikat olarak sunması ve bu inancı paylaşmayanları cehennemle tehdit etmesi, hikâyede dinî söylemin korku ve yaptırım temelli bir araç olarak kullanıldığı izlenimini doğurur. Buna karşılık Zehra’nın annesine verdiği cevap, sert ve polemikçi bir üslup taşımakta; dinî inanç, “bilgisizlik” ile özdeşleştirilerek aşağılayıcı bir dille reddedilmektedir.

Hikâyenin ilerleyen bölümlerinde Zehra’nın okula başlamasıyla birlikte ideolojik dönüşümü belirginleşir. Zehra, pioner teşkilatına katılır ve okul ortamında “Allahsızlar teşkilatı” kurar. Bir konuşmasında öğrencileri toplayarak yeni neslin Leninist bir dünya görüşüne sahip olduğunu, “mevhumatla mücadelenin” tarihsel bir görev olduğunu savunur; ailelerin dinî telkinlerine karşı çıkılmasını ve Tanrı’nın yokluğunun ispat edilmesini hedef olarak ortaya koyar. Bu söylem, hikâye boyunca olumlu bir gelişme olarak sunulur ve Zehra’nın tutumu örnek davranış şeklinde idealize edilir.

Anlatının sonlarına doğru Zehra’nın faaliyetleri daha da yüceltilir; “Allahsızlar Kütüphanesi” kurması ve bu alanda kitaplar temin etmesi, bilinçli ve ilerici bir eylem olarak aktarılır. Hikâye, Zehra’nın annesiyle yaptığı son konuşmayla sona erer. Zehra, Tanrı’nın görülmediği gerekçesiyle onun varlığını reddeder; annenin bu iddialar karşısında suskun kalması, dinî inancın entelektüel açıdan yetersiz olduğu yönündeki mesajı pekiştirmek amacıyla kurgulanmıştır. Hikâyenin genel yapısı ve anlatı stratejisi dikkate alındığında, metnin temel amacının çocuklar arasında ateist dünya görüşünü yaygınlaştırmak ve İslami inanç sistemine sahip bireyleri cehalet ve gericilikle özdeşleştirerek itibarsızlaştırmak olduğu görülmektedir (Musalı, 2018: 837).

Pioner dergisinde, Muharrem ayı ritüellerine yönelik propaganda şiirleri ve karikatürlerin yayımlandığı görülmektedir. Derginin 1929 yılı Nisan sayısında “Pionerler Kurban Bayramı aleyhine mücadele yürütüyorlar” başlıklı yazıda okuyoruz: “Pionerlerin üzerine düşen mühim işlerden biri de mevhumatla mücadeledir. Bu aralar karşıdan gelen Kurban Bayramı aleyhine pioner teşkilatlarında hazırlık işleri yürütülmektedir. Teşkilatlarda gruplar teşkil ediliyor ve bunlar şüpheli pionerlerin evlerini gezerek bayram aleyhine sohbetler yapıyor. Mayıs ayının 10’da Kurban Bayramı aleyhine büyük kampanya teşkil edilmiş, bütün Türk grupları, 1000’e yakın pioner bayram aleyhine çıkmıştır. Burada Kurban Bayramı’nın başlangıcı ve onun önemsizliği hakkında bilgi verilmiş, bugünkü medeni hayatımıza yakışmayan bir gelenek olduğu gösterilmiştir” (Musalı, 2018: 837).

4. DİNİN TOPLUMSAL HAYATTAN SİLİNMESİ VE KÜLTÜREL KOPUŞ

Azerbaycan Cumhuriyetinin kurucusu Muhammed Emin Resulzade, Sovyet rejimi altında şekillenen yeni Azerbaycan neslinin dinle olan bağının büyük ölçüde koparıldığını tespit ederek, bu süreci kültürel bir trajedi olarak yorumlamaktadır. Ona göre, Sovyetler Birliği’nin ideolojik

politikaları neticesinde dinî pratikler kamusal alandan bütünüyle dışlanmış, dinî bilgi ve bilinç nesiller arasında aktarılmadan kopmuş ve neticede din, bireylerin zihinsel dünyasında anlamını yitirmiştir. Resulzade'nin gözlemine göre, genç kuşak ne en temel ibadetleri bilmekte ne de dinî bayramlar hakkında bilgi sahibidirler. Ramazan ve Kurban bayramlarının yanı sıra, Azerbaycan halkının eski ve köklü kültürel geleneği olan Nevruz Bayramı dahi unutulmaya yüz tutmuştur. Yerine ise yalnızca Sovyet ideolojisinin dayattığı resmî bayramlar ve devrim kutlamaları geçirilmiştir (Rəsulzadə, 1991: 98).

Resulzade'nin verdiği örnekler bu kültürel kopuşun dramatik boyutlarını gözler önüne sermektedir. Özellikle savaş döneminde esir düşen genç Azerbaycan kızlarının, namaz kılan büyükannelerine alaycı bir şekilde yaklaştıkları yönündeki anlatımlar, nesiller arasındaki zihniyet farkının ne kadar derinleştiğini göstermektedir. Daha da çarpıcı olan, Alman ordusunda yer alan bazı Azerbaycan askerlerinin, ölen silah arkadaşlarını Müslüman geleneğine uygun şekilde defnetmeleri istendiğinde, bu uygulamanın nasıl yapılacağını dahi bilmemeleridir. Askerlerin bu eksikliği telafi etmeye çalışırken gösterdiği çözümler, örneğin "Ya Muhammed" nidalarıyla cenazeyi defnetmeleri ya da "Arşın Mal Alan" operasından parçalar söyleyerek defin işlemi gerçekleştirmeleri, dinin toplum hayatındaki yerini yitirdiğine dair ironik ama aynı zamanda acı bir sembol hâline gelmiştir (Rəsulzadə, 1991: 98).

Bu manzara karşısında Resulzade, yaşlı kuşağın bir iç acı ve kültürel yabancılaşma yaşadığını, fakat genç neslin bu trajediyi dahi idrak edemeyecek bir duyarsızlık içinde olduğunu belirtir. Ona göre, Sovyet döneminin ardından dinin, soyut ve felsefi bir boyutta bireysel yaşamlarda kendine yer bulabileceği ihtimali mevcuttur; ancak dinin toplumsal ya da kurumsal bir yapı olarak yeniden işlev kazanması, artık mümkün değildir. Bu da Resulzade'nin ifadesiyle, "yalnızca Sovyetler'in değil, aynı zamanda M.F. Ahundzade'den M.A. Sabir'e uzanan din karşıtı aydınlanmacı edebiyat geleneğinin de bir sonucudur" (Rəsulzadə, 1991: 98). Bu gelenek, dinî yalnızca eleştiri nesnesi olarak ele almış, onu halkı gerileten ve sömüren bir olgu olarak resmetmiştir. Ahundzade ve Sabir'in din eleştirileri, başlangıçta cehalet ve taassubu hedef alsa da uzun vadede halkın dinî inanç ve değerlerine yönelik bir aşınmaya yol açmıştır.

Resulzade'ye göre, Sovyet sonrası Azerbaycan toplumunda din, yalnızca bireyin iç dünyasında, mahrem alanda varlığını sürdürebilecektir. Bu değerlendirmeler, Resulzade'nin sadece siyasi bir lider değil, aynı zamanda kültürel bir düşünür olarak, toplumun ruhsal dokusundaki çözülme nasıl derinlikli bir şekilde kavradığını göstermektedir. Onun bu analizleri, dinin sadece bir inanç sistemi değil, aynı zamanda kültürel aidiyetin ve tarihi sürekliliğin de önemli bir taşıyıcısı olduğunu ortaya koymaktadır.

5. İDEOLOJİK AMAÇLARLA EDEBİYATIN KULLANIMI

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da din karşıtı ideolojik propagandanın bir uzantısı olarak faaliyet gösteren "Azerbaycan Mübariz Allahsızlar İttifakı" tarafından, dinî inançları hedef alan içeriklerin yaygınlaştırılması amacıyla "Mübariz Allahsızlar Kütüphanesi" adlı bir yayın serisi oluşturulmuştur. Bu çerçevede, Azernesır yayınevi aracılığıyla 1930'lu yıllarda hem edebî hem de satirik nitelikte çok sayıda eser yayımlanmıştır. Söz konusu yayınlar, özellikle İslam inanç sistemine yönelik eleştirel ve yer yer alaycı bir üslup benimseyerek dinî değerleri itibarsızlaştırmayı hedeflemiştir.

Bu bağlamda, Yusif Vezir Çemenzeminli'nin "Cennetin Gebzi" (1937), Abdürrahim Bey Hagverdiyev'in "Hortdanın Cehennem Mektupları" (1937) ve "Marallarım" (1937) ile Celil Memmedguluzade'nin "Deli Yığıncağı" (1937) adlı eserleri, bu seride yayımlanan dikkat çekici metinler arasında yer almaktadır. Aynı doğrultuda yayın yapan bir diğer önemli mecra ise, 1931

yılında yayımlanmaya başlayan “Allahsız” adlı edebî-bedii ve satirik dergidir. Bu dergi, edebiyatı ve hicvi bir araç olarak kullanmak suretiyle dinî anlayışlara yönelik sistematik bir eleştiri geliştirmeyi amaçlamıştır. “Mübariz Allahsızlar Kütüphanesi” serisi ve “Allahsız” dergisi etrafında yürütülen bu yayın faaliyetleri, Sovyet ideolojisinin Azerbaycan’daki kültürel, edebî alanlara müdahalesinin belirgin örnekleri arasında değerlendirilmelidir.

6. KADIN POLİTİKALARI VE EDEBİYAT

Sovyet iktidarının kuruluş sürecinde, manevi ve ideolojik faaliyetin tüm alanlarında olduğu gibi edebiyatta da meşruiyet kazanmanın temel koşulu, yeni rejimi övmek ve marksist-leninist ideolojik çerçevede üretim yapmaktır. Sanatçılar, dünya görüşlerinden ve estetik tercihlerinden bağımsız olarak bu platformdan konuşmaya zorlanmış; bağımsız düşünme yetisini koruyanlar ise 1930’lu yılların totaliter baskı ve şiddet mekanizmalarıyla karşı karşıya kalmıştır (Qasimov, 2012: 31-32).

Sovyetler Birliği döneminde yürütülen kadın politikaları çerçevesinde, dinî ve geleneksel giysiler olan çarşaf ve peçeye karşı ideolojik mücadele yalnızca hukuki ve idari tedbirlerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda kültürel ve edebî üretim yoluyla da desteklenmiştir. Bu bağlamda 1930 yılında yayımlanan “Redd Olsun Çadra” adlı kitap, Sovyet modernleşme politikalarının kültürel tezahürlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu kitap, dönemin ideolojik söylemiyle uyumlu biçimde, Azerbaycanlı şair ve yazarların çarşaf karşıtı şiir ve hikâyelerini bir araya getirmektedir. Eser, T. Hüseyinov’un “Çadrasız 12. Yıla Kadem” başlıklı makalesiyle başlamaktadır (s. 3-7). Bu yazı, Sovyet rejiminin kadın kimliği üzerindeki dönüşümünü açıklayan ve çarşafın kaldırılmasını toplumsal ilerleme ile ilişkilendiren bir ideolojik giriş yazısıdır. Kitapta yer alan edebî metinler arasında Hacı Kerim Sanılı’nın “Çadra Esirleri” adlı şiiri (s.7-15), Ahmed Cavad’ın “At bu Çadranı” başlıklı şiiri (s. 21-26), “Teesübkeş” mahlasını kullanan anonim bir şairin “Arvaddan Şikâyet” adlı şiiri (s. 41-42) ve A. Sultanov’un “Çadra Altında” adlı hikâyesi (s. 43-62) bulunmaktadır. Bu eserlerde çarşaf, cehalet, gericilik ve dinî taassubun bir sembolü olarak temsil edilmekte; kadınların bu geleneksel kıyafetten kurtulmaları, modernleşmenin ve toplumsal özgürleşmenin zorunlu bir adımı olarak sunulmaktadır.

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan romantik şiirinin önde gelen temsilcilerinden biri olan Ahmed Cevad, Türkiye ile edebî ilişkilerin gelişmesinde, Türkçülük ve istiklal düşüncesinin şekillenmesi ve yaygınlaşmasında önemli bir rol üstlenmiştir (Məmmədli, 2010: 3). Ancak Sovyet iktidarının kurulmasıyla birlikte, Türkçü-Turançı dünya görüşü ve millî kimliğiyle tanınan şair, Bolşevik ideolojinin sert baskısı altında kalmış; propaganda doğrultusunda kaleme alınan metinler yazmaya zorlanmıştır. Millî fikirli bir şair olan Ahmed Cevad da bu ideolojik zorlamadan kaçamamış, sisteme uyumlu metinler kaleme alması dahi onu siyasal tasfiyeden ve kurşuna dizilmekten kurtaramamıştır.

Ahmed Cevad’ın şiirinde Türkçü-milliyetçi söylemden sosyalist temalara yöneliş, şairin bireysel estetik tercihlerinden ziyade, Sovyet iktidarının kurulmasıyla birlikte ortaya çıkan yeni siyasal ve ideolojik koşulların belirleyici etkisiyle açıklanmalıdır. Memmed Rahim, Ahmed Cevad’ın devrim öncesi şiirlerinde “Turançılık ve Pantürkizm gibi muhafazakâr fikirlere” bağlı kaldığını, bu ruh hâlinde uzun süre kurtulamadığını ve bunun şairin yaratıcı imkânlarını daralttığını belirtir; hatta bu dönemde bazı eserlerinin “bir tür kuru ve cansız” bir nitelik kazandığını vurgular (Rahim, 1958: 6). Rahim’e göre, bu aşamada şairin dünya görüşüne “karamsar bir ruh hâli, gericilik ve milliyetçilik” hâkimdir.

28 Nisan 1920’de Azerbaycan’da Sovyet iktidarının kurulmasıyla edebiyat alanında yeni bir dönem başlamış; özellikle 1925 tarihli “Sanat ve edebiyat alanında partinin siyaseti hakkında”

karar, eski kuşak yazarları proletarya edebiyatı platformuna yönlendiren ideolojik bir çerçeve oluşturmuştur. Bu ortam Ahmed Cevad'ı da etkilemiş; şair, sanatında belirli bir dönüşüm yaratmaya mecbur kalmıştır. Memmed Rahim bu süreci, şairin iç dünyasında "eski ruh hâli ile yeni ruh hâli" arasında yaşanan bir mücadele olarak açıklar ve zamanla yeni olanın üstün gelmeye başladığını ifade eder (Rahim, 1958: 6). Ancak bu geçiş, içsel ve gönüllü bir benimsemeden ziyade, dönemin şartlarının zorladığı bir uyum süreci olarak görünmektedir. M. Rahime göre Ahmed Cevad, bu dönüşümü 19 Kasım 1932 tarihli "İzah" adlı mektubunda dile getirir. Şair, millî ruhlu şiirlerinden uzaklaşmasını şu sözlerle gerekçelendirir: "Bugün evrensel insani öneme sahip bir hareketten saparak dar bir çerçeveye girmek, insanlığa ihanet etmek demektir... Bu nedenle genel olarak yazmış olduğum millî ruhlu parçalardan vazgeçiyorum" (Rahim, 1958: 17). Aynı mektupta, milliyetçi şiire yönelişinin bilinçli bir siyasi tercihten ziyade yetiştiği çevrenin etkisiyle şekillendiğini de "kabul eder": "Millî heyecanların geçici de olsa baskın olduğu bir ortamda büyüdüm; bu yönde teşvik edildim. Belirgin bir siyasal eğitim görmediğim için birçokları gibi millî şair olmaya çalıştım. Çok sayıda millî şiir yazdım. Bunu kabul ediyorum" (Rahim, 1958: 17). Memmed Rahim, bu süreci Ahmed Cevad'ın "karanlık bir dünyadan aydınlık bir âleme yönelmesi" şeklinde yorumlar; şairin "eski ve gerici fikirlerden uzaklaşarak" yeni ideallere doğru adım attığını ileri sürer (Rahim, 1958: 16). Ancak gerek bu ideolojik yorumlar gerekse şairin kendi ifadeleri, Ahmed Cevad'ın Türkçü şiirden sosyalist söyleme yönelişinin gönüllü bir ideolojik dönüşümden çok, dönemin siyasal baskıları ve edebî alanın yeniden yapılandırılması karşısında geliştirilmiş zorunlu bir yöneliş olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda "At Bu Çadranı" adlı şiir, Ahmed Cevad'ın fikrî ve ideolojik tercihlerinin değil, dönemin siyasî dayatmalarının bir ürünü olarak değerlendirilmelidir. Söz konusu metin, şairin İslâm ve millî değerlerle kurduğu derin bağla çelişen bir söylem içermekte olup, Sovyet rejiminin sanatkârlar üzerindeki yönlendirici ve zorlayıcı etkisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ahmed Cevad'ın bu tür şiirleri, onun poetik ve ideolojik çizgisinde bir kırılma olarak değil, totaliter bir rejim altında var olma mücadelesinin zorunlu yansımaları olarak okunmalıdır.

Ahmed Cevad'ın "At Bu Çadranı" (1930) şiiri edebî bir metin olmanın ötesinde, dönemin ideolojik propagandasının bir parçası olarak okunmalıdır. Kadın özgürlüğü adı altında, onu kendi kültürel ve dinî kimliğinden koparmaya yönelik bir söylem kurulmuştur. Kadının özgürleşmesi, inancını inkârla değil, inancı ve kimliğiyle birlikte mümkün olabilir.

Seni gözden eleyen,
Gözden iraklaşdıran;
Bu uğursuz çadranı
Fırlat karanlıklara.
Keçdi karanlık gece,
Söndü zülmet, atdı dan.
Ne gizlenmek vahtıdır,
İş hara, çarşaf hara?

Dörd divarın içinde,
İşık, Güneş görmeden;
Besdir kulaq verdiyin
Kadirbilmez seslere.
Bir yeni hiyle tapdı
Mehvin için her yeten.
Dost iken düşman oldun
"Can!" dediyin keslere.

Bir dilsiz kuzu kimi
Palaz bığlı tacire;
- İstemez, hatırlama -
Satıldığın gŸnleri.
Şirvanın bazarından
SŸrŸrdŸler her yere;
Bađlananlar zŸlfŸne -
Misirden, Hindden beri...

Deyirler, kıskançlıktan
Bilmem hansı peyğember;
Bir ebedi intikam
Almak ŸcŸn kadından -
Demiş ki: "Gizlenmeli
BŸtŸn çirkin, gŸzeller;
Emrdir çarşaf size
Allahımın adından".

O kanlı gŸnden beri,
Dodaklarında yok kan;
O kanlı gŸnden beri
Hıçkırıkla boğuldun.
Şah olsun, derviş olsun,
Nankor imiş bu insan;
SŸd verdin insanlığa,
İnsanlıktan kovuldun.

İndi artık yıkıldı,
Batı kanlı saraylar.
Devirdiler tahtını
Kan içen padişahın.
İndi dinin dilinde
Bambaşka bir zikr var;
Farkını anlayan yok
Savab ile gŸnahın.

Gel, gecikme, ık artık,
ık, karış insanlara!
Vur başına zahidin
Aşkıni, imanını;
Bir nihayet koy artık
Verdiđin kurbanlara;
İnsanlığın yolunda,
Kurtar, evvel canını! (Cavad, 1930: 21-25).

Şiir ilk bakışta kadının ŸzgŸrleşmesini savunan bir metin gibi gŸrŸnse de aslında Sovyetler Birliği'nin İslam coğrafyasında yŸrŸttŸđŸ kŸltŸrel sŸmŸrgecilik politikasının edebî bir izdüşŸmŸdŸr. Şair, "adra"yı bir karanlık, bir esaret, hatta kadının insanlık dıőı bir "zindan"a kapatılmasının sembolŸ olarak resmeder. Oysa Ÿiirde bahsi geçen "adra", Azerbaycan TŸrk kadınının dinî ve millî kimliğinin bir parçasıdır.

1920'lerden itibaren Sovyetler, Orta Asya ve Kafkasya'daki Müslüman halklar arasında "başörtüsüyle mücadele" hareketini başlatmış; bu çerçevede "Hücum" (Saldırı) adlı kampanyalarla kadınların çarşaf ve peçeleri kamu önünde yaktırılmıştır. Bu propaganda, kadını dinî geleneklerinden arındırmayı, onu sosyalist devletin kontrolünde seküler bir bireye dönüştürmeyi amaçlamıştır. A. Cavad'ın şiiri tam da bu projenin edebî ayağı olarak işlev görmektedir. Şiirdeki "şah olsun, derviş olsun, nankor imiş bu insan" gibi ifadeler, yalnızca patriarkal kültürü değil, doğrudan İslamî figürleri hedef alır. Kadının örtüsünü savunan her ses — müçtehit, padişah, zahit — düşmanlaştırılır. "Vur başına zahidin aşkını, imanını" dizesi, yalnızca dinî otoriteye değil, iman kavramının kendisine de saldırıdır (Cavad, 1930: 21-25).

7. KLASİK ŞİİRİN SANSÜRÜ: MOLLA PENAĞ VAGİF ÖRNEĞİ

Sovyetler Birliği döneminde edebî mirasın neşri, estetik ya da tarihî ölçütlerden ziyade ideolojik uygunluk esasına göre belirlenmiştir. Bu süreçte birçok klasik şairin eserleri bütünüyle yayımlanmamış; yalnızca resmî ideolojiyle çelişmediği düşünülen yazar ve şairlerin metinleri sınırlı bir seçki hâlinde okuyucuya sunulmuştur. İdeolojik müdahale yalnızca modern dönem yazarlarıyla sınırlı kalmamış, klasik sanat ve düşünce mirası da sosyalist realizmin kalıplarına uydurulmaya çalışılmıştır. Nitekim klasik edebî metinler, sosyalist realizm modeline uygun biçimde yeniden kurgulanmış; bu kalıba uymayan unsurlar ya "montaj" yoluyla dönüştürülmüş ya da bütünüyle metinden çıkarılmıştır. Marksist-Leninist metodolojinin dogmatik, sınıfsal ve partizan bakış açısı, insanlık tarihinin düşünsel gelişimini "felsefe bugün olduğu gibi iki bin yıl önce de partiliydi" (V. İ. Lenin) sloganı üzerinden yorumlamış; bu yaklaşım, Nizâmî'yi "ütopyacı sosyalist", Bağdat ve Kerbelâ çevresinde yaşamış Fuzûlî'yi ise "ateist" olarak nitelendirmiştir. Aynı şekilde Nesîmî'nin "hak bendedir" şeklinde özetlenebilecek tasavvufî düşüncesi, sosyalist eleştirinin yönlendirmesiyle sufilikten materyalizme doğru zoraki bir ideolojik dönüşüme tâbi tutulmuştur (Kasimov, 2012: 28).

Bu bağlamda yaygın biçimde kullanılan "Seçilmiş Eserler" başlığı, masum bir derleme adından çok, kapsamlı bir denetim ve ayıklama sürecinin sonucunu ifade etmektedir. Söz konusu seçkiler, şairin külliyyatını değil; sansürden geçirilmiş, dinî, millî ve özellikle İslami referanslardan arındırılmış metinlerini içermektedir. Dolayısıyla "Seçilmiş Eserler" ibaresi, Sovyet yayın politikası çerçevesinde, edebî mirasın ideolojik süzgeçten geçirilerek yeniden inşa edilmesinin somut bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir. Klasik Azerbaycan şiirine yönelik bu müdahaleci tutum, özellikle dinî muhteva taşıyan metinlerde daha açık biçimde ortaya çıkmıştır. Özellikle 1930'lardan itibaren Azerbaycan'da dinî içerikli edebî eserlerin yayımlanması sistematik olarak yasaklanmış ya da sıkı sansür kontrolüne tabi tutulmuştur. Bu bağlamda, bireysel inanca ya da İslami değerlere açıkça atıfta bulunan şiirler ya tamamen yayımdan kaldırılmış ya da ilgili bölümler kitaptan çıkarılarak yayımlanmıştır. Söz konusu süreçte hedef alınan unsurlardan biri, Ehlibeyit sevgisini işleyen klasik şiirler olmuştur. Bu durumun somut örneklerinden biri, Molla Penah Vagîf'in "Görmedim" redifli muhammesidir. Bu muhammesin Ehlibeyt'e olan bağlılığı dile getiren aşığıdaki bendi, şairin 1968 yılında yayımlanan "Seçilmiş Eserler"inden çıkarılmıştır:

Ey hoş ol kesler, Muhammed Mustafa'nı sevdiler,
Oldular aşig, Aliyyül-Mürteza'nı sevdiler,
Sıdk ü ihlas ile penc Âl-i Abâ'nı sevdiler,
Çardeh masum tek müşkülğüşanı sevdiler,
Dahi onlardan güzel, yahşı cemaat görmedim (Nevvab, 1980).

Bu muhammeste Hz. Muhammed, Hz. Ali, "Penc Âl-i-Abâ, on dört masum imamlar ve onların yeryüzündeki rehberliği methedilmektedir. Şair, onları seven insanların ne kadar bahtiyar ve

doğru yolda olduklarını ifade etmekte ve böyle güzel bir topluluğun varlığından duyduğu hayranlığı dile getirmektedir. Ancak Sovyet resmî ideolojisi açısından bu tür dizeler hem dinî propagandaya açık destek hem de halk arasında dinî duyarlılığı teşvik edici unsur olarak değerlendirilmiştir. Din, Sovyet materyalizmine aykırı bir düşünce biçimi olarak görülmüş; toplumdaki silinmesi gereken bir “gerilik unsuru” olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle, klasik şairlerin bile bu tür şiirleri resmî neşriyatlarda sansüre uğramıştır.

8. “ŞARK KADINI” DERGİSİ VE DİN KARŞITI SÖYLEM

1920’li yılların başında Sovyet iktidarının ideolojik yapılanması çerçevesinde kadın meselesi, özellikle Müslüman toplumlar açısından siyasî ve kültürel dönüşümün temel araçlarından biri olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda “Şark Kadını” dergisi, 2 Temmuz 1923 tarihinde Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından, Jenotdel’in (Kadınlar Şubesi) resmî yayın organı olarak kurulmuştur. Aylık olarak yayımlanan dergi, 1923’ten 1938 yılına kadar “Şark Kadını” adıyla neşredilmiş ve Azerbaycan Jenotdel’inin başlıca ideolojik yayın platformu işlevini üstlenmiştir.

Dergi, hedef kitlesi itibarıyla doğrudan Müslüman kadınlara yönelmiş; Sovyet yönetiminin, Müslüman kadınları sosyalist devletin ekonomik, siyasî ve toplumsal yaşamına dâhil etmeye yönelik programını yaygınlaştırmayı amaçlamıştır. Bu çerçevede “Şark Kadını”, yalnızca kadın hakları ve toplumsal dönüşüm söylemini değil, aynı zamanda geleneksel dinî değerleri problematize eden ve dinî pratikleri geri kalmışlığın başlıca unsuru olarak sunan bir ideolojik dili de dolaşıma sokmuştur. Dergi, Sovyet kadın politikalarının Azerbaycan’daki yansımalarını anlamak bakımından olduğu kadar, erken Sovyet döneminde din karşıtı söylemin kadın meselesi üzerinden nasıl kurumsallaştırıldığını incelemek açısından da temel bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu dergi, Sovyet Azerbaycan’ında din karşıtı propagandanın en görünür biçimde yürütüldüğü yayın organlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Dergi, özellikle kadın kimliği etrafında şekillenen modernleşme ve sekülerizm söylemini yaygınlaştırma işlevi üstlenmiş; kapağında içeriğine kadar dinî geleneklere ve simgelere karşı bir mücadele alanı olarak kurgulanmıştır. Özellikle çarşaf karşıtı içerikler düzenli biçimde yayımlanmış; kadınların toplumsal yaşama aktif katılımının önündeki engellerin başında çarşaf, peçe ve ev içi roller gösterilmiştir.

Derginin 1928 yılı 11–12. ortak sayısı, bu yönüyle oldukça dikkat çekicidir. Söz konusu sayıda hem edebî metinler hem de sosyal analizler yoluyla çarşafın kaldırılması yönünde yoğun bir ideolojik seferberlik göze çarpar. A. Ferruh’un “Çadranı At!” adlı şiiri, kadını bireysel özgürlüğe ve kamusal alanda görünürlüğe çağırırken; çarşafı ise köhnelik ve taassubun sembolü olarak sunmaktadır. Ali Nazmî’nin “Giyam Et” şiiri, kadını ataerkil düzene karşı ayağa kalkmaya teşvik ederken, Hacı Kerim Sanılı’nın “Evdar Kadınlar” adlı manzumesi, kadının yalnızca ev içindeki işleviyle sınırlı bir varlık olarak görülmesini sert biçimde eleştirmektedir. A. Samedzade’nin “Çadra” başlıklı şiiri ise çarşafı doğrudan cehaletle özdeşleştirmekte, onu sadece fiziksel bir örtü değil, aynı zamanda zihinsel bir hapisane olarak tasvir etmektedir (Şərq Qadını, 1928: 8).

Bu edebî içeriklerin yanı sıra derginin aynı sayısında çarşafı terk eden kadınlara ilişkin istatistiksel veriler de yayımlanmıştır. Azerbaycan’ın farklı bölgelerinde çarşafını çıkaran kadın sayılarının yer aldığı bu tablo, modernleşme sürecinin ilerleyişine dair bir başarı göstergesi olarak sunulmuştur. Bu yönüyle “Şark Kadını”, Sovyet kültür politikasının bir uzantısı olarak yalnızca kadın bedeni üzerinden değil, aynı zamanda dinî yaşamın görünürlüğü üzerinden şekillenen yeni toplum modelinin inşasına hizmet eden ideolojik bir araç hâline gelmiştir. Dergideki içerikler, dinin özel hayata itilmesi ve geleneksel kimliğin dönüşüme uğratılması yönündeki Sovyet politikalarının edebî, görsel ve analitik düzeyde çok yönlü bir temsilini sunmaktadır.

9. MOLLA NASREDDİN DERGİSİ VE MUHARREM ELEŞTİRİSİ

XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan toplumunda belirginleşen modernleşme ve toplumsal eleştiri süreçlerinin basındaki en etkili yansımalarından biri, satirik-yumoristik basının kurucu örneklerinden sayılan Molla Nasreddin dergisidir. 1906 yılında Tiflis'te yayımlanmaya başlayan dergi, farklı dönemlerde Tiflis, Tebriz ve Bakü'de neşredilmiş; yalnızca Azerbaycan'da değil, Türk-İslam coğrafyasının genelinde eleştirel düşüncenin yaygınlaşmasında önemli bir işlev üstlenmiştir. 1906-1917 yılları arasında Tiflis'te, 1921'de Tebriz'de, 1922-1931 yılları arasında ise Bakü'de yayımlanan dergi, toplam yirmi beş yıllık yayın hayatı boyunca 748 sayı çıkarmıştır.

Celil Memmedkuluzade'nin baş muharrirliğinde şekillenen yayın çizgisi; makaleler, felyetonlar, satirik şiirler ve karikatürler aracılığıyla toplumsal eleştirinin etki alanını genişletmiştir. Ancak bu çizgi zaman içinde değişmiş; özellikle Sovyet döneminde, Azerbaycan Komünist Partisi çevrelerinde Molla Nasreddin'in din karşıtı bir araç olarak kullanılabilmesi yönünde görüşler gündeme gelmiş ve bu doğrultuda dergi üzerinde çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bu sürecin sonunda dergi, bir dönem "Allahsızlar İttifakı" adlı kurumun yayın organı hâline getirilmiştir (Barmanbay, 2020: 205).

Dinî geleneklerin eleştirisi, Sovyetler Birliği'nin erken dönem ideolojik yönelimlerinin bir parçası olarak basın ve edebiyat yoluyla sıkça gündeme getirilmiştir. Bu bağlamda, Azerbaycan'da yayımlanan ve toplumsal hiciv geleneğini sürdüren önemli yayın organlarından biri olan Molla Nasreddin dergisi, 1929 ve 1930 yıllarına ait bazı sayılarında Muharrem ayı ve bu ay çerçevesinde gerçekleştirilen matem törenlerine yönelik eleştirel ve alaycı içeriklere yer vermiştir (Molla Nəsrəddin, 2010). Yalnızca bu iki yıla ait sınırlı sayıda nüshalar gözden geçirilmiş olsa da eldeki veriler bile söz konusu dönemde bu tür yayınların yoğunluğunu ve ideolojik hedeflerini gözler önüne sermektedir.

1929 yılı 21. sayıda yayımlanan "Matem Gelir" başlıklı şiir, bu çizginin ilk örneklerinden biri olup, Muharrem ayının gelmesiyle birlikte halkın içine düştüğü yas atmosferi ironik bir dille eleştirilmiştir (s.5). Aynı yılın 22. sayısında yer alan "Muharrem Tuhfesi" şiiri ile "Savnarhoz" mahlasını kullanan bir şairin kaleme aldığı hiciv, geleneksel yas törenlerine mizahi bir perspektiften yaklaşmaktadır (s.4). 23. sayıda yayımlanan "Mescide Git" ve "Ağladı" başlıklı şiirlerde ise, dinî duyarlılıklar ve ritüeller, modernleşme söylemi bağlamında sorgulanmıştır (s.3). 24. sayıdaki "Muharrem Geldi" şiiri (3) ve 25. sayıdaki "İtikat İpi" (s.5) başlıklı şiirde, halkın inanç temelli davranış biçimleri eleştirel bir bakışla yorumlanmış; körü körüne bağlılık düşüncesi hicvedilmiştir. 1930 yılına ait 20. sayıda ise Muharrem ayında gerçekleştirilen törenler hakkında doğrudan karşıt bir tutum sergilenmiş; aynı sayıda yayımlanan "Muharremilik" (s.2) adlı şiirde ise bu ritüeller, çağdaşlık karşıtı, köhnemiş uygulamalar olarak resmedilmiştir (Molla Nəsrəddin, 2010).

Söz konusu şiirler ve makaleler, dönemin devlet politikalarıyla da uyumlu olarak, dinî ritüellerin toplumsal ilerlemeye engel teşkil ettiği yönündeki Sovyet retoriğini destekler niteliktedir. Bu içerikler, yalnızca bireysel bir hiciv geleneğinin parçası değil; aynı zamanda Sovyet modernleşme söyleminin basın aracılığıyla halk nezdinde meşrulaştırılmasına yönelik kültürel bir stratejinin parçası olarak değerlendirilmelidir.

10. TIKAN MECMUASINDA ELEŞTİRİ

"Tikan", 1924 yılında "Kendçi" (Köylü) gazetesi tarafından Muharrem ayı vesilesiyle yayımlanmış bir hiciv mecmuasıdır. Bu eser, dönemin Azerbaycan basınında dinî geleneklerin eleştirildiği örneklerden biri olarak dikkat çekmektedir. Özellikle Muharrem ayına özgü ritüelleri konu alan

yazılarda, halkın bu süreçte sergilediği davranışlar alaycı ve eleştirel bir dille yansıtılmıştır. Mecmuada yer alan metinler, geleneksel yas törenlerinin ve dinî uygulamaların irrasyonel yönlerini ortaya koymakta; bunları, Sovyet ideolojisinin şekillendirdiği modernleşmeci bakış açısıyla değerlendirmektedir. Bu bağlamda Tikan, yalnızca edebî değil, aynı zamanda sosyopolitik bir belge niteliği de taşımaktadır. Satirik unsurlar aracılığıyla halk arasında yaygın olan bazı inanç ve uygulamalar sorgulanmış, dinin toplumsal işlevi ironik bir üslupla tartışmaya açılmıştır.

Mecmuanın yayımlandığı tarihî bağlam göz önünde bulundurulduğunda, “Tikan”, erken Sovyet döneminin din karşıtı politikalarının kültürel yansımalarından biri olarak değerlendirilmelidir. Sovyet rejiminin dine yönelik sistematik eleştirileri, mizah ve hiciv yoluyla geniş kitlelere ulaştırılmak istenmiştir. Bu çerçevede mecmua, halkı “cehalet ve hurafelerden” kurtarma amacı güden bir ideolojik araç olarak işlev görmüştür.

11. DİNİ RİTÜELLERE KARŞI PROPAGANDA YAYINLARI

Azerbaycan’da, Sovyet hükümetinin din karşıtı politikasının en dikkat çekici uygulamalarından biri, özellikle Muharrem ayı törenlerine karşı yürütülen mücadelenin yoğunlaşmasıdır. Bu törenler, Azerbaycan toplumunun dinî kimliğinin önemli bir parçası olarak kabul edilmekte ve özellikle aşure törenleri, kitlesel yürüyüşler ve toplu yemek dağıtımları, Sovyet yönetimi tarafından potansiyel bir tehdit olarak değerlendirilmiştir. Bolşevikler, bu dinî ritüelleri ve onları çevreleyen toplumsal etkinlikleri engellemek amacıyla çeşitli yöntemlere başvurmuş, böylece hem dinî inançların halk arasındaki yayılımını sınırlamayı hem de bu tür etkinliklerin toplumsal hareketlilik yaratmasını engellemeyi hedeflemişlerdir.

Sovyetler Birliği’nin erken döneminde Azerbaycan’da din karşıtı ideolojisi doğrultusunda yürütülen kampanyalar çerçevesinde yayımlanan “Muharrem ve Mersiyehaneler” adlı kitap, 1925 yılında “Muharrem Aleyhine Kampanya Aparan Komissiyanın Neşriyatı” imzasıyla yayımlanmıştır. Eserin önsözü, dönemin önemli yazar ve fikir adamlarından Memmed Said Ordubadi tarafından kaleme alınmıştır. Ordubadi, önsözde Muharrem ayı etrafında şekillenen toplumsal ve dinî geleneklerin Sovyet modernleşmesi karşısındaki konumuna dair tenkit içeren düşüncelerini dile getirir. Kitap, çeşitli mahlaslarla yazan şairlerin şiirlerden oluşmaktadır. Bu şiirlerde Muharrem ayı, Kerbela olayı, ravzahanlık ve mersiyehanlık gibi ritüellerle ilgili konular alaya alınmakta ve eleştirel bir dille sunulmaktadır. Eserin içeriğinde yer alan şiirlerin başlıkları ve müellif mahlasları şöyledir: “Muharremilik Yekunları” (Mürted), “Kende Koymayın” (Lamezheb), “Molla Zübeyde” (Mürted), “Bibi Heybet Lotuları” (Mürted), “Alemdar” (Neter), “Mersiyehan ile Molla başlarını Yarmazlar” (Lamezheb), “Rözehan Deyir” (Mürted), “Rövzehane” (Hammal), “Muharrem Şirketi” (Teessübkeş), “Muharrem Busatı” (Ahmed Sabur), “Ay Yezid” (Baba-i Emir), “Ne İçin Ağlayırsan?” (Lamezheb) (Məhərrəm və mərsiyəxanalar, 1925). Bu şiirlerde kullanılan mahlaslar (örneğin Mürted, Lamezheb, Teessübkeş, Baba-i Emir vb.), dönemin ideolojik atmosferine uygun olarak seçilmiş ve çoğunlukla inançsızlığı, mezhepsizliği ya da dine mesafeli bir yaklaşımı ima eden anlamlar taşımaktadır (Məhərrəm və mərsiyəxanalar, 1925). Kitap, Sovyet Azerbaycan’ında dinî geleneklere karşı yürütülen kültürel mücadelede hiciv türü üzerinden yapılan propagandanın tipik bir örneğini teşkil eder. Aynı zamanda hem dönemin edebiyat anlayışını hem de devlet destekli din aleyhine yayıncılığın karakterini yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır.

Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatı, özellikle 1920’li ve 1930’lu yıllarda din karşıtı propagandanın taşıyıcısı konumunda olmuş ve edebî metinler, ideolojik aygıtlar olarak

kullanılmıştır. Bu dönemde Muharrem ayı merasimlerine karşı yürütülen propagandalar, halkın zihninde geleneksel dinî uygulamalara dair bir “geri kalmışlık” algısı oluşturmayı hedeflemiştir.

Mürşüd Sattaroğlu'nun “Klublarda Meherremlik” adlı eseri, bu çabanın doğrudan bir ürünü olarak değerlendirilmelidir. Toplamda on dört felyetondan oluşan bu kitapçık, dinî liderleri, taziye merasimlerini ve Muharrem ayına özgü ritüelleri hiciv yoluyla itibarsızlaştırmakta; aynı zamanda “aydınlanma”nın ve “ilericiliğin” sesi olarak Sovyet kültürünün temsilciliğini yapmaktadır (Sattaroğlu, 1926). Sovyet döneminde edebiyat, bu bağlamda yalnızca sanatsal değil, aynı zamanda ideolojik bir araç hâline gelmiştir. Özellikle felyeton türü, mizahî ve alaycı diliyle halkın duyarlılıklarını hedef almış; “din adamı” ve “dindar halk” tiplerini üzerinden bir tür modernlik-karşıtlık ikilemi kurulmuştur.

Sovyetler dönemi boyunca, batıl inançlar ve cehaletle mücadele adı altında, insanların dinî inanç ve vicdan özgürlüklerinin ellerinden alınması, ibadet yerlerinin ve kutsal mekânların idari önlemlerle kapatılması, Azerbaycan halkının hayatında derin ve bazen trajik izler bıraktı. Din adamlarının baskılara uğraması, dinî eğitim kurumlarının kapanması ve bilimsel ateizm propagandasının etkisiyle, insanlar din hakkında bilgi edinme fırsatından mahrum kaldı.

Azerbaycan realist edebiyatının öncülerinden sayılan Abdurrehim Bey Hagverdiyev, eserlerinde halkın dinî anlayışını, toplumsal yapıyı ve geleneksel ritüelleri sorgulayıcı bir bakış açısıyla ele alır. Özellikle “Deccelabad” ve “Şebih” başlıklı hikâyelerinde Muharrem ayına özgü dinî ritüelleri konu edinirken, bu ritüellerin zamanla nasıl içi boşaltılmış, biçimsel ve yüzeysel uygulamalara dönüştüğünü eleştirel bir dille işler (Haqverdiyev, 2005: 153, 163).

Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarından itibaren, Bolşevik rejimi, dinî bayramlar ve törenlere karşı sistematik bir mücadele başlatmıştır. Bu süreçte, halkın günlük yaşamında ve toplumsal bilinçte dinin izlerinin en belirgin görüldüğü ritüeller olarak kabul edilen dinî bayramlar ve törenler, ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Sovyet yönetimi, bu amaca ulaşmak için hem idari düzenlemelerden hem de yoğun propaganda ve teşvik faaliyetlerinden faydalanmıştır.

12. ÂŞIK ŞİİRİNİN İDEOLOJİK DÖNÜŞTÜRÜLMESİ

Âşık edebiyatı, halk edebiyatının en köklü ve etkili dallarından biri olup, sözlü gelenekle şekillenmiş ve halkın anlayışına hitap eden eserlerle zaman içinde gelişmiştir. Âşıkların halk arasında söylediği şiirler, halkın duygusal ve manevi dünyasına hitap ederek sadece estetik bir zevk sunmakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve dinî ideolojilerin aktarılmasında önemli bir araç olmuştur. Âşık edebiyatının tarihi hem halkın günlük yaşamına hem de zamanın politik yapısına dair derin izler taşır. Bu edebiyat, özellikle Osmanlı ve Safevi saraylarında büyük ilgi görmüş, Şah Hatâî gibi isimler tarafından devrin sosyal ve dinî koşullarına uygun olarak şekillendirilmiştir.

Sovyetler Birliği döneminde ise âşık şiiri, komünizmin propagandasını yapmak için kullanılan bir araç hâline gelmiştir. 1917 Ekim İnkılabının ardından, Azerbaycan'daki âşık şiirinin içeriği değişmiş ve özellikle estetik kaygılardan ziyade, ideolojik amaçlar ön plana çıkmıştır. Bu dönemde âşıklar, toplumun rejime olan bağlılığını pekiştirmek için basit ve doğrudan mesajlar içeren şiirler yazmışlar; ancak bu tür şiirlerin estetik ve bedii değeri oldukça düşmüştür. Buradaki temel amaç, halkı yönlendirmek ve ideolojik öğretileri kabul ettirmektir (bkz. Akman, 2008: 193-246).

1938 yılında Hümmet Alizade tarafından derlenen ve Sovyetler Birliği'nin dine karşı yürüttüğü ideolojik mücadelenin bir ürünü olarak “Mübariz Allahsızlar Kütüphanesi” serisinden yayımlanan “Din ve Mövhumat Aleyhine Âşık Şiirleri” başlıklı eser, halk şiiri geleneği çerçevesinde şekillenen

fakat açık biçimde din karşıtı bir söylem barındıran topludur (Əlizadə, 1938). Bu derleme, dönemin aydınlanmacı ve ateist Sovyet ideolojisinin halk edebiyatına nasıl yansıdığını ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Kitapta Âşık Mehemed'in "A Molla", Âşık Hüseyin'in "Mollalar" ve "Sana ne", Âşık Musa'nın "Telli Saz", Âşık Varis'in "Mollalar", Âşık Mirza'nın ise "Oruçluk" ve "Mollalar" adlı şiirleri yer almaktadır. Bu şiirlerde "molla" imgesi cehaleti, bağınazlığı ve toplumun ilerlemesini engelleyen bir figürü simgeler. Âşıklar, halkın dinî liderler tarafından aldatıldığını, gericiliğe sürüklendiğini ve bu durumun eğitim, bilim ve toplumsal kalkınma önünde bir engel teşkil ettiğini ironik ve eleştirel bir dille işlerler.

Bu şiirlerin ortak özelliği, geleneksel âşık söylemini sürdürmekle birlikte, içerik bakımından dönemin ideolojik taleplerine hizmet etmesidir. Sovyet dönemi boyunca halk kültürünün resmî ideolojiye uygun şekilde dönüştürülmesi çabalarının bir örneği olan bu kitap hem edebî hem de sosyo-politik bakımdan incelemeye değer bir kaynak niteliğindedir. Âşıkların halk arasında sahip olduğu etki, bu şiirlerin sadece sanatsal değil, aynı zamanda ideolojik propaganda aracı olarak kullanılmasını mümkün kılmıştır. Bu yönüyle eser, edebiyatın siyasi araca dönüştürülmesinin örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

13. SÜLEYMAN RÜSTEM VE SOSYALİST PROPAGANDA

Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olan Süleyman Rüstem (1906-1989), sosyalist ideolojinin edebî alandaki güçlü savunucularındandır. Süleyman Rüstem'in 1932 yılında yayımlanan "Ateş" kitabında yer alan "Musavatçılara" adlı manzum hikâyesi, dönemin Sovyet ideolojisinin edebiyata nasıl sirayet ettiğinin çarpıcı örneklerinden biridir (Musalı, 2024: 559). Rüstem, özellikle dinî kurumları ve sembelleri hedef aldığı mısralarında, geleneksel inançları "toprağa gömülen" geçmişin bir parçası olarak nitelendirir. "Biz taşkırdık torpaqlara vaizleri, Allahları" dizesiyle başlayan bölümde, vaiz, keşiş ve Allah gibi dinî unsurların artık toplumda yerinin kalmadığı vurgulanırken, bunların geçmişte halkı bastırmak için birer "keskin silah" olarak kullanıldığı iddia edilir. En dikkat çekici imgelerden biri, "Minare yok, azan da yok; evezinde radio var..." dizesinde ortaya çıkar; burada ezan gibi dinî çağrılar yerini Sovyet modernliğinin sembolü olan radyoya bırakmıştır. Bu durum yalnızca teknolojik bir değişimi değil, aynı zamanda ideolojik bir dönüşümü temsil eder. Rüstem'in dili sivridir, şiiri propagandisttir; fakat bu nitelikleriyle eser, Sovyet Azerbaycan'ında din karşıtı modernleşme hareketinin poetik bir yansıması hâline gelir.

Biz taşkırdık topraklara vaizleri, Allah'ları,
Hiç aybı yok gelsin bize koy onların günahları,
Şimdi artık ne vaiz var, ne keşiş var, ne Allah,
Bunlar idi elinizde bize karşı keskin silah.
Minare yok, ezan da yok; evezinde radyo var... (Rüstem, 1932: 36)

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da din karşıtı propagandanın etkisiyle inanç sistemlerine yönelik yoğun baskılar uygulanmış; bu durum, birçok entelektüel ve edebî şahsiyetin dolaylı yollardan tepki vermesine neden olmuştur. Bu bağlamda, Sovyet ideolojisinin dinî değersizleştirme politikalarına karşı şiir aracılığıyla sesini yükselten isimlerden biri de Haşım Bey Sagib olmuştur. Haşım Bey Sagib'in (1870-1931) mersiye türünde kaleme aldığı şiirlerinde yalnızca matem ve dinî vecd değil, aynı zamanda dönemin toplumsal ve zihinsel dönüşümlerine yönelik örtük eleştiriler de dikkat çeker. Aşağıdaki şiir hem dinî değerlerin anlam kaybına uğradığına hem de bu değersizleştirmenin bilinçli bir şekilde yapıldığına dair güçlü bir mesaj içerir:

Ey Hüseyin'in bilmeyen alemde gedr ü kıymetin,
Salıbsan dilden-dile, bigedr edibsen hörmetin,
Kesb özünçün etmisen nadanlığın keyfiyyetin,
Sen özünle heç mügabil dutma Allah hüccetin,
Men nece her bir nefes feryad ü afgan etmeyim,
Alem-i feryadime çak-i giriban etmeyim (Saqib, 2009: 328).

Bu dizeler, 1920'li yıllardan itibaren Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan'daki din karşıtı politikalarına karşı dolaylı fakat derin bir eleştiri olarak okunabilir. Sovyet rejimi, dinî inançları "gericilik" ve "cehalet" olarak nitelemiş, Muharrem ayını başta olmak üzere birçok dinî töreni yasaklamış ve İslami kimliği kamusal alandan silmeye çalışmıştır. Şairin burada Hz. Hüseyin'in "dilden dile düşmesi", "hürmetinin hor görülmesi" şeklindeki tespiti, Muharrem ritüellerinin yalnızca şekilsel biçimde yaşatılmasına; öz, ruh ve anlam itibarıyla içinin boşaltılmasına karşı bir sitem niteliğindedir.

Törenler, ayinler ve geleneklerin halkın kültürüne etkisi inkâr edilemez bir gerçektir. Törenler ve ayinler, sosyal grup içindeki birlikteliği pekiştiren temel unsurlar olarak öne çıkar. Bu nedenle, törenler ve ayinler sadece toplu ibadetler sırasında değil, doğum, ölüm, evlenme ve diğer önemli zamanlarda da geniş bir şekilde gözlemlenmektedir. Sovyet yönetimi, İslam kültürünün bir tezahürü olarak dinî ve millî bayramları, millî gelenekleri yasaklamayı teşvik etmiştir: bireysel alana ait olsa da dinî ve millî bayramlar ya yasaklanmış ya da bunlardan vazgeçilmesi ısrarla önerilmiştir.

14. SONUÇ

Bu çalışma, Sovyet döneminde Azerbaycan şiirinde dinî temaların ele alınışını sistematik biçimde inceleyerek, ideolojik müdahalenin edebiyat ve toplumsal bilinç üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Araştırma bulguları, Sovyet yönetiminin "ilmî ateizm" politikalarının yalnızca idari ve hukuki düzenlemelerle sınırlı kalmadığını; aynı zamanda edebiyat, tiyatro, çocuk dergileri ve kültürel üretim alanları aracılığıyla çok yönlü bir propaganda mekanizması oluşturduğunu göstermektedir.

Giriş bölümünde tartışıldığı üzere, Sovyetler Birliği ideolojisi, dini toplumsal bir tehdit olarak görmüş ve bunun sonucunda dinî ritüeller, gelenekler ve kültürel pratikler hedef alınmıştır. Sekülerleşme politikaları ve çarşafın yasaklanması başlığı altında gösterildiği gibi, kadın bedeni üzerinden yürütülen kültürel mühendislik, dinin kamusal alandan tasfiye edilmesini hem sembolik hem de pratik boyutta sağlamıştır. Bu müdahale, geleneksel dinî pratiklerin ve toplumsal kimliğin sistematik olarak dönüştürülmesine yol açmıştır.

Çocuklara yönelik ateist propaganda örneğinde görüldüğü üzere, Pioner dergisi gibi yayınlar aracılığıyla dinî inançlar küçük yaşlardan itibaren alaycı ve eleştirel bir üslupla hedef alınmış; bireylerin ideolojik olarak şekillendirilmesi amaçlanmıştır. Bu süreç, toplumsal hafızada dinin rolünün zayıflamasına ve kültürel kopuşa neden olmuştur. Mehmet Emin Resulzade'nin değerlendirmeleriyle desteklendiği gibi, bu kopuş, nesiller arasında bilgi ve ritüel aktarımının kesintiye uğramasına ve dinî bilincin erozyona uğramasına yol açmıştır.

İdeolojik amaçlarla edebiyatın kullanımı başlığı, Sovyet döneminde edebiyatın yalnızca estetik değil, aynı zamanda ideolojik bir araç olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Mübariz Allahsızlar İttifakı tarafından yayımlanan kitap ve dergiler, dinî değerleri alaya alarak ve itibarsızlaştırarak, Sovyet bireyinin inşasında edebiyatı bir propaganda aracına dönüştürmüştür. Kadın politikaları ve edebiyat başlığı altında incelenen eserler ise, dinî ve kültürel kimliğin kontrolü ve dönüştürülmesinde edebiyatın stratejik bir rol oynadığını göstermektedir.

Sovyet dönemi Azərbaycan şiiri ve edebî örnekleri, güçlü ideolojik müdahaleler altında şekillenmiş; dinî temalar sistematik biçimde bastırılmış ve kültürel hafızada derin kırılmalar meydana gelmiştir. Bu durum, yalnızca dinî bilginin kaybına değil, aynı zamanda kültürel sürekliliğin zedelenmesine de yol açmıştır.

Çıkar Çatışması

Araştırmacıların, araştırma ile ilgili diğer kişi ve kurumlarla herhangi bir kişisel ve finansal çıkar çatışması yoktur.

Yazar Katkısı

Bu çalışmanın planlanması, yürütülmesi ve yazılı hale getirilmesi yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Etik Kurul Beyanı:

Bu araştırma yazılı belge ve eserler üzerinde gerçekleştirildiğinden etik kurul onayı gerektirmemektedir.

KAYNAKÇA

Abdullayev, H. (1958). *İslam dini haqqında* Bakı: Azərənəşr.

Akman, E. (2008): *Sovyetler Birliği Döneminde Azərbaycan'da Folklor Politikaları ve Çalışmaları* (1917-1953). Ankara: Platin yayınları.

Amosov, N. (1930). *Allahsız cocuqlar yetişdirmək uğrunda*. Bakı: Azərənəşr.

Averbax, L. (1931). *Proletar ədəbiyyatı hegemoniyası uğrunda*. Çev. Ə. H. Orucov, M. Arif. Bakı: Azərənəşr.

Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyəti. (1931). *Proletar ədəbiyyatında yaradıcılıq münaqişələri: Rusiya Proletar Yazıçılar Cəmiyyəti katibliyinin məktubu*. Bakı: Azərənəşr.

Barmanbay, A. (2020). Celil Memmedguluzâde'nin Hayatı ve Mücadelesi. *Journal of Turkish Research Institute*, -(68), 197-212.

Cabbarlı, C. (2005). *Əsərləri: Dörd cildə* (Cild III). Bakı: Şərq-Qərb.

Cavad, Ə. (1958). *Şeyrlər* (M. Rahim, red.). Bakı: Azərənəşr.

Çadranın götürülməsi, din əleyhinə mübarizə və başqa işlər sahəsində AK(b)F-nin: *AK(b)F MK aprel plenumu qərarlarından*. (1929). AK(b)F Mərkəzi Komitəsi. Bakı: AK(b)F MK.

Çəmənzəminli, Y. V. (1937). *Cənnətin qəbzi (hekayələr)*. Bakı: Azərənəşr. (Mübariz Allahsızlar Kitabxanası).

Din və proletariyat. (1928). Bakı: Azərənəşr.

Əlizadə, H. (1937). *Din və mövhumat əleyhinə el şeyrləri*. Bakı: Azərənəşr. (Mübariz Allahsızlar Kitabxanası)

Əlizadə, H. (1938). *Din və mövhumat əleyhinə aşıq şeyrləri*. Bakı: Azərənəşr.

Hacıyev, T. (2021). *Sovet Azərbaycanında dinə qarşı aparılan siyasətin xüsusiyyətləri* (1920–1940). *Metafizika*, (3)(15), 39–86.

Haqverdiyev, Ə. (1937). *Marallarım*. Bakı: Azərənəşr. (Mübariz Allahsızlar Kitabxanası)

- Haqverdiyev, Ə. (1937). *Şəbih*. Bakı: Azərnəşr. (Mübariz Allahsızlar Kitabxanası).
- Haqverdiyev, Ə. (2005). *Seçilmiş əsərləri* (İki cildə, II cild). Bakı: Lider Nəşriyyat.
- Həsənov, Ç. (1991). *Ağ ləkələrin qara kölgəsi*. Bakı: Gənclik.
- Hüseynov, T. (1928). *Orucluğu əmələ gəlməsi*. Bakı: Azərnəşr.
- Xulufu, V. (1928). *Panislamizm, imperializm və ruhaniyyət*. Azərbaycan Allahsızlar İttifaqının Bakı Şurası. Bakı: Azərnəşr.
- Xulufu, V. (1930a). *Din və mədəni inqilab*. Bakı: Azərnəşr.
- Xulufu, V. (1930b). *Din və qadın*. Bakı: Azərnəşr.
- Xulufu, V. (1932). *Məhərrəmlik münasibətilə*. Bakı: Azərnəşr.
- İşçi allahsızlar dərnəyi üçün dərs kitabı*. (1929). Azərbaycan Mübariz Allahsızlar İttifaqı Bakı Şurası. Bakı: Azərnəşr.
- Məhəmmədzadə. (1924). *Məhərrəmlik barəsində: Türk fəal işçilərinin iclasında məruzə*. Bakı: Bakı komitələri təbliğat və təşviqat şöbələri.
- Məhərrəm və mərsiyəxanalar*. (1925). Bakı: Məhərrəm əleyhinə kampanya aparən komiysyonun nəşriyyatı.
- Məmmədov, C. (2018). *Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: Tarix və müasirlik*. Bakı: Tuna.
- Məmmədquluzadə, C. (1938). *Dəli yığıncağı*. Bakı: Azərnəşr. (Mübariz Allahsızlar Kitabxanası)
- Məmmədli, A. (2010). *Əhməd Cavad və Türkiyə*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Molla Nəsrəddin (2010)*. Yayına hazırlayanlar: T. Həsənzadə, E. Qasımova. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Cilt 8: 1929–1931. Bakı: Çinar-Çap.
- Musalı, V. (2018). Çocuk dergileri ışığında Azerbaycan'da komünist propagandası. *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, s. 833–843.
- Musalı, V. (2023). Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan Edebiyatında Klasik Geleneğin Devamı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 63(1), 771-826.
- Musalı, V. (2024). Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan Şiirinde Mehmet Emin Resulzade İmajı. *Söylem Filoloji Dergisi*, 9(2), 648-680.
- Nazmi, Ə. (1927). Məhərrəm yaxınlaşır. "Molla Nəsrəddin". N 25.
- Nəvvab, Mir Möhsün Ağamirzadəyi-Qarabaği. (1980). *Təzkireyi-Nəvvab* (Farscadan tərcümə edən Nəsrəddin Qarayev). AMEA Əlyazmalar İnstitutu, Elmi Arxiv, N. Qarayevin şəxsi arxivi, Qovluq 175, vərəq 45.
- Ordubadi, M. S. (1924). *Məhərrəmlik və rövzəxanlıq*. Bakı: Kommunist.
- Ordubadi, M. S. (1925). *Kərbəla hadisələrinin mənşəyi*. Bakı.
- Ordubadi, M. S. (1927). *Nə üçün ağlayırlar?* (Kərbəla hadisəsi barəsində tarixi məlumat). Bakı: Azərnəşr.
- Ordubadi, M. S. (1929). *Məhərrəmlik və mədəni inqilab*. Bakı: Azərnəşr.

- Ordubadi, M. S. (1930). *Məhərrəmlik adətləri əleyhinə*. Bakı: Azərnəşr.
- Ordubadi, M. S. (1931). *Məhərrəmlik mövhumatı və onun sinfi mahiyyəti*. Bakı: Azərnəşr.
- Orucluq ilə mübarizə tezləri*. (1930). Tiflis: Yeni Əlifba Komitəsi ilə "Yenikənd" qəzetəsi və "Dan Yıldızı" jurnalı.
- Qarayev, Ə. H. (1923). *Matəm kimə lazımdır?* Azərbaycan Kommunist Firqəsinin Mərkəzi və Bakı Komissarlığının təbliğat şöbələri.
- Qasimov, C. (2012). *Ədəbi məhkəmələr*. Bakı: Zərdabi LTD MMC.
- Qasimov, C. Ə. (2020). *Siyasi repressiya: həyatda və ədəbiyyatda*. Bakı: Elm və Təhsil. Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi.
- Quliyev, M. (1928). *Mədəni inqilab və islam*. Azərbaycan Allahsızlar İttifaqının Bakı Şurası. Bakı: Azərnəşr.
- Rədd olsun çadra* (1930). Məqalə, hekayə və şeirlər. Bakı: Azərnəşr.
- Rəsulzadə, M. Ə. (1991). *Əsrimizin Sayavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi*. Bakı: Gənclik.
- Rüstəm, Süleyman (1932). *Atəş*. Bakı: Azərnəşr.
- Sabir, M. Ə. (1938). *Din əleyhinə şeirlər*. Bakı: Azərnəşr, Mübariz Allahsızlar Kitabxanası.
- Saqib, Haşım bəy. (2009). *Divan: Qəzəllər, novhələr, müxtəlif şeirlər*. Bakı: Nurlar.
- Səttaroğlu, M. (1926). *Klublarda məhərrəmlik: Məhərrəmlik əleyhinə aparılan kampaniya üçün pyes, hal-hazıra dair növha, felyetonlar məcmuəsidir*. Bakı: Bakı fəhləsi.
- Şərq Qadını. (1928). No. 11–12. Bakı.
- Tikan* (1924). "Kəndçi" qəzetəsi tərəfindən məhərrəmlik münasibətilə nəşr edilən gülgü məcmuəsidir. Bakı.
- Yaman, A. (2012). *Türk dünyasında İslam, Sovyet ateizmi və kültürel süreklilik*. Ankara: Elips Kitap.